

ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ

II

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏԱՌԻԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Պոզիթիվային ինտելեկտի մաթեմատիկական հիմունքներ
գնանդրված մաթեմատիկական

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԱՌԻԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ

II

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

(IV դար – XVII դարի առաջին կես)

6664

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏԱՌԻԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

(IX դարի կես – XVII դարի առաջին կես)

ՉԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2014

Հրատարակվում է ՀՀ ԿԳՆ Գիտության պետական կոմիտեի պատվերով՝
պետական ֆինանսավորմամբ

Բազմահատորյակի խմբագրական խորհուրդ

Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ (նախագահ), Ա. Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (նախագահի տեղակալ),
Ա. Վ. ԱՂԱՍՅԱՆ, Պ. Ս. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ, Հ. Հ. ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ,
Կ. Հ. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ, Ա. Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ, Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
Վ. Ն. ՂԱԶԱԽԵՑՅԱՆ, Է. Գ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Հ. Ղ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, Ա. Ի. ՇԱՀԱԶԱՐՅԱՆ,
Ս. Ն. ՍԱՐԻՆՅԱՆ, Ռ. Ա. ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ, Ա. Հ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ա. Ս. ՎԻՐԱԲՅԱՆ

Հատորի խմբագրակազմ

Ա. ՇԱՀԱԶԱՐՅԱՆ (պատասխանատու խմբագիր),
Վ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ (պատասխանատու խմբագրի տեղակալ),
Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ, Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Կ. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ,
Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Վ. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Հ282

(տեղի ձեռնարկի համարը՝ 11/Մ - դասը VI)

Հայոց պատմություն/խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ. — Եր.: «Զանգակ», 2014.
Հ282 Հ. 2: Գիրք II: Միջին դարեր (IX դարի կես - XVII դարի առաջին կես)/ խմբագրակազմ՝
Ա. Շահնազարյան և ուրիշ. — 800 էջ + 24 էջ ներդիր:

Ներկայացվող կոլեկտիվ աշխատանքը «Հայոց պատմության» ակադեմիական բազմահատորյակի երկրորդ հատորի երկրորդ գիրքն է, որն ընդգրկում է միջնադարի՝ IX դարի կեսից մինչև XVII դարի կեսն ընկած շրջափուլը: Այն ներառում է Բագրատունիների թագավորության, Հայաստանի նկատմամբ Բյուզանդիայի քաղաքականության, թուրք-սելջուկյան, ապա նաև մոնղոլական տիրապետության, Ջաքարյանների իշխանությունների և իշխանական նոր տների, Կիլիկիայի հայկական պետության, XVI-XVII դարերի ազատագրական պայքարի, հայկական գաղթօջախների, տվյալ ժամանակահատվածի սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային պատմության և այլ հիմնահարցեր: Գիրքը շարադրված է հայկական և օտար՝ հարուստ աղբյուրագիտական նյութի ու առկա գիտական գրականության համակողմանի օգտագործմամբ:
Գիրքը հատկապես շարադրված է պատմաբաններին, քաղաքագետներին, միջազգայնագետներին, ինչպես նաև Հայոց պատմությանը հետաքրքրվող լայն հասարակայնությանը:

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-9939-68-325-6

© ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2014 թ.
© «Զանգակ-97» ՍՊԸ, 2014 թ.

ՉԼՈՒԽ ՏԱՍՆՎԵՅԵՐՈՐԳ
(Գնել Գրիգորյան)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ԵՎ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՕՐՈՔ (IX Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ — X Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿ) 5

1. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ 5

ա. Աշոտ Բագրատունին Հայաստանի կառավարիչ 5

բ. Հայոց եկեղեցու և իշխանական տների դիրքորոշումը թագավորության
վերականգնման խնդրում 14

2. ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄՆ ՈՒ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ 20

ա. Բագրատունիների թագավորության հռչակումը: Աշոտ Ա 20

բ. Պետականության պահպանման համար պայքարը Սմբատ Ա-ի և Աշոտ Բ-ի օրոք 26

ՉԼՈՒԽ ՏԱՍՆՅՈՒԹԵՐՈՐԳ
(Վրեժ Վարդանյան)

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔՆ ՈՒ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ
(X Դ. 30-ԱԿԱՆ ԹԹ. - XI Դ. ՍԿԻՋԲ) 46

1. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԲԱՄԻ, ԱՇՈՏ Գ-Ի ԵՎ
ՍՄԲԱՏ Բ-Ի ՕՐՈՔ 46

ա. Թագավորության հետագա վերելքն Աբաս Բագրատունու օրոք 46

բ. Թագավորությունը Աշոտ Գ-ի օրոք: Անին Հայաստանի մայրաքաղաք 49

գ. Թագավորությունը Սմբատ Բ-ի օրոք 55

2. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ: ԳԱԳԻԿ Ա 57

ՉԼՈՒԽ ՏԱՍՆՈՒԹԵՐՈՐԳ
(Վրեժ Վարդանյան)

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ԲԱՆԱԿԸ, ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
(IX Դ. ՎԵՐՋԵՐ-XI Դ. ԿԵՍԵՐ) 62

1. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ 62

ա. Թագավորական իշխանությունը 62

բ. Արքունի գործակալությունները 66

գ. Բանակը 69

2. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 71

ա. Եկեղեցին 71

բ. Աղանդավորական ու գյուղացիական շարժումները 78

3. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ 81

ա. Գյուղատնտեսությունը և ավատատիրական հողատիրությունը 81

բ. Արհեստները, առևտուրը և քաղաքները 84

ՉԼՈՒԽ ՏԱՍՆԻՆՆԵՐՈՐԳ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՇՈՒՄՆ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ 92

1. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՇՈՒՄՆ ՍԿԻՋԲԸ 92

գ. Տարոնի իշխանությունը (Հենրիկ Սվազյան)	103
գ. Արցախի իշխանությունը (Հենրիկ Սվազյան)	114
2. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՇՄԱՆ ՀԵՏԱԳԱ ԸՆԹԱՑՔԸ	120
ա. Կարսի (Վանանդի) թագավորությունը (Աղավնի Ութուջյան)	120
բ. Տաշիր-Չորագետի թագավորությունը (Արտաշես Շահնազարյան)	127
գ. Սյունիքի թագավորությունը (Բաբկեն Հարությունյան)	135
գ. Տայքի կուրապաղատությունը (Լիանա Նազարյան)	145
3. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ (Հրաչ Բարթիկյան)	152
ա. Հայաստանը Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության ոլորտում	152
բ. Տարոնի, Տայքի և Վասպուրականի նվաճումը	154
գ. Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումը	158

ՉՈՒՄ ԵՍԱՆԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԹՈՒՐ-ՍԵԼՁՈՒԿՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	161
1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ (Հրաչ Բարթիկյան)	161
ա. Բյուզանդական վարչակարգի հաստատումը	161
բ. Կայսրության քաղաքականությունը տեղական ավագանու և զինուժի նկատմամբ	169
գ. Կրոնական քաղաքականությունը	172
դ. Դիմադրական պայքարը	175
2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ԹՈՒՐ-ՍԵԼՁՈՒԿՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ (Սարգիս Բոռնազյան, Հրաչ Բարթիկյան)	177
ա. Թուրք-սելջուկյան ասպատակությունները	177
բ. 1045-1064 թթ. արշավանքները և Հայաստանի նվաճումը	180
գ. Մանազկերտի ճակատամարտը	190
3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹՈՒՐ-ՍԵԼՁՈՒԿՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ	194
ա. Հայաստանը Մելիքշահի և նրա հաջորդների օրոք (Սարգիս Բոռնազյան, Հրաչ Բարթիկյան)	194
բ. Հայաստանի քաղաքական դրությունը XII դ. 20-80-ական թվականներին (Հայրապետ Մարգարյան)	201
գ. Տաշիր-Չորագետի թագավորության վերացումը (Արտաշես Շահնազարյան)	211
դ. Սյունիքի թագավորության անկումը (Բաբկեն Հարությունյան)	214

ՉՈՒՄ ԵՍԱՆՍԵԿԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XII Դ. ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XIII Դ. ՍԿՋԲՆԵՐԻՆ	219
1. ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐ-ՍԵԼՁՈՒԿՆԵՐԻ ԴԵՄ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ (Հայրապետ Մարգարյան)	219
ա. Հայկական տարածքների ազատագրումը	219
բ. Զաքարյանների իշխանությունների և իշխանական նոր տների առաջացումը	229
2. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՇԽՈՒԺԱՑՈՒՄԸ (Բաբկեն Առաքելյան, Արտաշես Շահնազարյան)	239
ա. Քաղաքային կյանքը, արհեստները և առևտուրը	239
բ. Գյուղատնտեսությունը	253

ՉՈՒՄ ԵՍԱՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄՈՆՂՈՒԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	260
1. ՄՈՆՂՈՒԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ԶԱԼԱԼ ԱԴ-ԴԻՆԻ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	260
ա. Հայ-վրացական ուժերի պայքարը մոնղոլների դեմ (Արտաշես Շահնազարյան)	260
բ. Իրադրությունն Այսրկովկասում Զալալ ադ-Դինի արշավանքների նախօրյակին (Արտաշես Շահնազարյան)	264

գ. Ձալալ ադ-Դինի ասպատակությունները (Հայրապետ Մարգարյան)	267
2. ՄՈՆՂՈՒԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	272
ա. Մոնղոլական երկրորդ արշավանքը և Ջաքարյան Հայաստանի նվաճումը (Արտաշես Շահնազարյան)	272
բ. Հայաստանի արևմտյան և հարավային շրջանների գրավումը (Արտաշես Շահնազարյան)	278
գ. Մոնղոլների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը և դրա հետևանքները (Հայրապետ Մարգարյան)	287
դ. Հայաստանը մոնղոլական կուսակալության շրջանում (Արտաշես Շահնազարյան)	285
ե. Հայաստանն Իլխանության ստեղծման, վերելքի ու թուլացման շրջանում (Արտաշես Շահնազարյան)	297

ՉՈՒՒՄ ԸՍՏՆԵՐԵՔԵՐՈՐԳ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	322
ա. Կիլիկիայի աշխարհագրական դիրքը, բնաշխարհը և բնակիչները (Ազատ Բոզոյան)	322
բ. Հայերը Կիլիկիայում մինչև Ռուբինյանների իշխանապետության հաստատումը (Ազատ Բոզոյան)	326
գ. Կիլիկիայում և հարակից շրջաններում XI դ. վերջին և XII դ. սկզբին ձևավորված պետական կազմավորումները (Ազատ Բոզոյան)	329
դ. Ռուբինյանների իշխանապետությունը և պայքարն անկախության համար (Ազատ Բոզոյան)	333
ե. Իշխանապետությունը և արաբական աշխարհը (Վահան Տեր-Ղևոնդյան)	342

ՉՈՒՒՄ ԸՍՏՆՉՈՐՍԵՐՈՐԳ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XII դ. ՎԵՐՋԵՐ - XV դ. ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴ)	349
1. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՂԱԿՈՒՄԸ (Ազատ Բոզոյան)	349
ա. Հայկական իշխանապետությունը Առոն Բ-ի օրոք	351
բ. Հայկական թագավորությունը Առոն Ա-ի օրոք	351
2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵԹՈՒՄՅԱՆՆԵՐԻ ՕՐՈՔ XIII ԴԱՐՈՒՄ (Գագիկ Հարությունյան)	355
ա. Հեթումյանների հարստության հաստատումը: Հեթում Ա	355
բ. Ռազմաքաղաքական իրավիճակը Մերձավոր Արևելքում և Կիլիկյան Հայաստանը	359
գ. Կիլիկյան Հայաստանը մոնղոլների և մամլուքների միջև	361
դ. Ներքաղաքական դրությունը XIII դ. երկրորդ կեսին	374
3. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒԼԱՅՈՒՄՆ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ	379
ա. Արտաքին քաղաքական իրավիճակը XIV դ. առաջին երեսնամյակում (Գագիկ Հարությունյան)	379
բ. Դավանաբանական և քաղաքական պայքարը (Գագիկ Հարությունյան)	383
գ. Թագավորության անկումը (Գագիկ Հարությունյան)	388
դ. Հայկական պետական կազմավորումները Կիլիկիայում (XIV դ. վերջին քառորդ - XV դ. առաջին քառորդ) (Դավիթ Թինոյան)	393
ե. Հայոց եկեղեցու փոխհարաբերությունները քույր եկեղեցիների հետ (Ազատ Բոզոյան)	401

ՉՈՒՒՄ ԸՍՏՆՆԻՆՔԵՐՈՐԳ
(Գագիկ Հարությունյան)

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ	409
1. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ	409
ա. Հասարակական-քաղաքական կյանքի կազմակերպման առանձնահատկությունները	409

բ. Արքունիքը.....	412
գ. Գործակալությունները.....	413
դ. Բանակը.....	415
ե. Դատական համակարգը.....	417
զ. Հայոց եկեղեցին.....	419
2. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	423
ա. Հողատիրություն ձևերը.....	423
բ. Գյուղական համայնքը.....	426
գ. Քաղաքները և քաղաքային կյանքը.....	427

ՉՈՒՄ ԶՄԱՆՎԵՅԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ.....	430
1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ (Վլադիմիր Բարխուդարյան).....	430
2. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (Պետրոս Հովհաննիսյան).....	435
3. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ (Սեյրան Զաքարյան).....	454
4. ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ (Արթուր Վաղարշյան).....	463
5. ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (Վլադիմիր Բարխուդարյան).....	470
6. ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Վարազ Ներսիսյան).....	473
7. ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (Մուրադ Հասրաթյան).....	482
8. ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏ (Վիգեն Ղազարյան).....	492
9. ՈՐՄԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ (Վիգեն Ղազարյան).....	498
10. ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ (Վիգեն Ղազարյան).....	501
11. ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ (Զեփյոռ Թառայան).....	513
12. ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ (Աննա Արևշատյան).....	516
13. ԹԱՏՐՈՆ (Հենրիկ Հովհաննիսյան).....	519

ԲԱԺԻՆ III

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ
(XIV ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ - XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)**

ՉՈՒՄ ԶՄԱՆՅՈՒԹԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIV Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ - XV Դ.....	525
1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ.....	525
ա. Հայաստանն իշխանության անկման և Չոբանյանների ու Քելաիրյանների իշխանության շրջանում (Լևոն Խաչիկյան, Գեղամ Կիրակոսյան).....	525
բ. Լենկ Թեմուրի արշավանքները Հայաստան (Գեղամ Կիրակոսյան).....	532
գ. Հայաստանը և թուրքմենական կոյունլու ցեղերը (Գեղամ Կիրակոսյան).....	538
դ. Սոցիալ-տնտեսական վիճակը (Գեղամ Կիրակոսյան).....	546
2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏՆԵՐԸ (Գեղամ Կիրակոսյան).....	551
ա. Դոփյան իշխանական տունը.....	551
բ. Օրբեյյան իշխանական տունը.....	553
գ. Խաղբակյան - Պուռչյան իշխանական տունը.....	563
դ. Հասան-Ջալալյան իշխանական տունը.....	566
ե. Ազիզբեկյան իշխանական տունը.....	568
զ. Ջաքարյան իշխանական տունը.....	571
է. Վաչուտյան իշխանական տունը.....	574
ը. Արտազի հայկական իշխանությունը.....	576

թ. Աղբուղայան, Փիրհամզայան և Միրանշենց տոհմերը.....	578
ժ. Համշենի իշխանությունը.....	581
3. ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ XV Դ.: ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ	
ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆ ԷՋՄԻԱԾՆՈՒՄ (Գեղամ Կիրակոսյան).....	583
4. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳԵՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ	
XV Դ. 60-ԱԿԱՆ ԹԹ. (Աղավնի Ութուջյան).....	588

ՉԼՈՒԽ ԲՍԱՆՈՒԹԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVI Դ. - XVII Դ. ԿԵՍԵՐԻՆ.....	597
1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ	
ՎԻՃԱԿԸ XVI Դ. - XVII Դ. ԿԵՍԵՐԻՆ.....	597
ա. Հայաստանը թուրք-իրանական պատերազմների	
ժամանակաշրջանում (Մանվել Զուլալյան).....	597
բ. Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը (Հակոբ Փափազյան).....	606
գ. Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը (Մանվել Զուլալյան).....	615
դ. Ժողովրդագրական վիճակը (Աշոտ Մելքոնյան).....	625
ե. Ազատագրական շարժումները թուրք-իրանական	
տիրապետության դեմ XVI դ. (Վալտեր Դիլոյան).....	631

ՉԼՈՒԽ ԲՍԱՆԻՆՆԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ.....	635
1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ (Պավել Զոբանյան).....	635
2. ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (Պավել Զոբանյան).....	638
3. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (Պետրոս Հովհաննիսյան).....	641
4. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ (Ռինա Միրումյան).....	648
5. ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ (Գագիկ Ղազինյան, Արթուր Վաղարշյան).....	655
6. ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (Պավել Զոբանյան).....	659
7. ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Վարազ Ներսիսյան).....	662
8. ԿԵՐՊԱՐՎԵՍ (Վիգեն Ղազարյան).....	668
9. ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍ (Զեփյոռ Թառայան).....	673
10. ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ (Միկել Նավոյան).....	675

ՉԼՈՒԽ ԵՐԵՍՈՒՆՆԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ.....	679
1. ԵԳԻՊՏՈՍ (Քնարիկ Ավագյան).....	680
2. ՄԻՐԻԱ-ՄԻՋԱԳԵՏՔ (Հովհաննես Թովումյան, Սեդա Օհանյան).....	683
3. ԻՐԱՆ (Վահան Բայրուրյան).....	686
4. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ (Արմեն Բայրուրյան).....	691
5. ՂՐԻՄ (Վրադիմիր Բարխուդարյան).....	695
6. ԼԵՀԱՍՏԱՆ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՈՒԿՐԱԻՆԱ (Վարդան Խաչատրյան).....	698
7. ՋՄՅՈՒՌՆԻԱ (Ալբերտ Խառատյան).....	703
8. ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ (Ալբերտ Խառատյան).....	709
9. ԻՏԱԼԻԱ (Լևոն Զեքիյան).....	722
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ.....	727
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	769